

Sint-Lenaarts

Uitgeputte putten

9 april 2012

Zandboertjes“ werden ze genoemd, de mensen die eertijds hier, waar wij nu wonen, een kommervol bestaan leidden. Het is niet als bijnaam blijven hangen maar het was wel precies wat ze waren: boertjes die wroetten en slaafden om aan de schrale zandgrond een beetje bestaan te ontrukken.

De „Kleipikker“ in Sint-Lenaarts

Bij het einde van de laatste ijstijd trok de zee zich terug. Ze liet daarbij hier het materiaal achter waaruit de wind de landduinen boetseerde. Later bracht de Schelde, die toen een brede, trage, ondiepe rivier was, het zand uit Picardië tot hier. Waar het de tijd kreeg om te bezinken omdat de stroming van het water nagenoeg stil was gevallen. Vervolgens veranderde ook de loop van de rivier. Zo ligt hier nu de grens tussen de zandstreek en de zand-leemstreek. Die grens is zelfs vrij scherp getekend.

„Kleipikkers“ worden ze genoemd in Sint-Lenaarts. Die spotnaam is wel blijven hangen. Er staat zelfs een monumentje bij de kerk dat dat evoceert. En de ondertitel van deze wandeling verwees er ook al naar. Merkwaardig, vond ik, omdat het dorp nu eenmaal in de Antwerpse Kempen ligt. En wie „Kempen“ zegt, die moet toch onvermijdelijk ook aan „zand“ denken. Vandaar dus dat ik in eerste instantie het verband legde met de toestanden zoals die zich, pakweg, 125 jaar geleden vlakbij mijn woonplaats voordeden. Maar toch: de Kempen en klei?

Moet er nog zand zijn?

Het was, raar genoeg, precies de zandgrond die aanleiding was tot het ontdekken van de klei. Men kwam halfweg de 19^e eeuw op het idee de arme zandgronden van de Kempen te verrijken door ze te bevoeien met water uit de Maas dat vol zat met mineralen. Die rivier slijpt op zijn loop namelijk gestaag de kalklagen uit waar ze doorheen stroomt. Uiteraard

Een beweegbare brug over het kanaal Dessel-Schoten

kon men dat levenbrengende water niet met emmertjes aanvoeren. Er moest een kanaal komen. Dat werd tussen 1844 en 1875 gegraven. Met de spade en de spierkracht van veel zwoegende mensen. Zo kwam het kanaal Dessel-Schoten tot stand. Het wordt hier „de Vaart“ genoemd.

Natuurlijk was het niet enkel de bedoeling om water naar de Kempen te brengen, het kanaal was ook een transportweg en als zodanig een verbinding tussen grote rivieren. Het was trouwens een onderdeel van een veel groter complex aan Kempense kanalen. Echter, door het graven van het kanaal kwam er iets aan

het licht: de zogenaamde „*Klei van Rijkevorsel*“. Men zocht en vond nog meer kleilagen in de nabijheid van het kanaal. In zoverre dat het interessant werd om er bakstenen mee te gaan maken op industriële schaal. Bovendien was het kanaal ook een gedroomde manier om de productie naar de afnemers te transporten. Zo ontstonden er in die tijd zeer vele steenbakkerijen in de omgeving van de Vaart. Alleen al in Sint-Lenaarts waren er toen zes. Nu nog één. Sinds 1896 produceert Steen-

bakkerij Floren gevelstenen voor nieuwbouw en renovatie. Het is nog steeds een familiale onderneming.

Slavernij

Bracht de klei werkgelegenheid, het is nog maar de vraag of de mensen er daardoor zeer op vooruit gingen. Vóór de komst van de fabrieken waren hier nagenoeg alleen bos en heide te vinden. Wegen waren er nauwelijks, slechts hier en daar wat onverharde wegen die de gehuchten met elkaar verbonden. Men leefde binnen kleine gemeenschappen en contact met anderen was er bijna niet. Het belangrijkste kenmerk van het sociale leven uit die tijd was wat men *groepisolationisme* zou kunnen noemen. Die dorpse geest ging soms ver. Zoals bij primitieve volkeren werd hier en daar gevochten wanneer een vreemde jongeman zich waagde op het terrein van een andere gemeenschap om er een lief te zoeken. Vrijen in een ander dorp was in die tijd een avontuur dat niet helemaal ongevaarlijk was. Nu zou je toch denken dat door de komst van de fabrieken vrij snel iets aan die mentaliteit zou veranderen. Immers lokte de werkgelegenheid een vrij groot aantal arbeiders van elders aan. Daardoor ontstonden weliswaar nieuwe woonkernen maar veranderde de vroegere volksgeest nauwelijks. Het bleef nog steeds zo dat vele feestelijkheden en kermissen uitliepen op een kleine veldslag. Getuigenissen van toen zeggen dat ter kermis gaan niet enkel de bedoeling had om plezier te maken maar ook om de „anderen“ eens flink op hun lazer te geven.

Rang en stand

In de rangorde van aanzien en vermeende waardigheid stond de arbeider in de steenbakkerijen helemaal onderaan. Dat feit kan afgelezen worden uit de lijsten van cijns gerechtigde kiezers. Algemeen stemrecht bestond immers niet. Wie het meeste rijkdom kon bewijzen kreeg de meeste stemmen te vergeven in de toenmalige, zogenaamd democratische verkiezingen. Dat eventuele recht werd afgemeten aan het bedrag aan betaalde belastingen. Daaruit blijkt dat de mensen die in de steenfabrieken werkten helemaal niets te zeggen hadden in 's lands bestuur. Ze hadden helemaal geen stem in het kapittel. Het werk in de steenfabrieken was zwaar. Om niet te zeggen onmenselijk. De jongens moesten al na hun eerste communie, dus in hun elfde levensjaar, aan het werk. Meestal was er voor die kinderen alleen maar tijdens de zomer werk. Ze verdienden in 1900 zoiets als 10 centiem per uur. De ouderen werkten in de winter 8 uur per dag. In die periode werd klei gestoken en op een hoop gevoerd. Stenen maken was er niet bij want die dreigden immers kapot te vriezen voordat ze droog genoeg waren om gebakken te worden. Uiteraard gebeurde alles met de hand. Hetgeen zeer zwaar en smerig werk was. Tijdens de zomerperiode was de werkdag 12 uur lang. Om vier uur 's morgens begon die dag al. Met werken werd er pas gestopt om zeven uur 's avonds en ook op zaterdag werd er gewerkt. De gezinnen moesten het, ondanks hun slafelijke arbeid met weinig stellen. Zoals iemand het verwoordde: „*We leefden van de liefde en aten de armoe van tafel*“. Dat kwam overigens niet alleen door de lage lonen, alcoholisme was een verschrikkelijk probleem. Tussen 1890 en het begin van de Eerste Wereldoorlog was het in de fabrieken nauwelijks minder dan een epidemie. Het ontaardde tot ware braspertijen waarbij de kinderen letterlijk emmers bier moesten aanslepen. Op maandags werd er bijna niet gewerkt want iedereen zat met een fikse kater. Op dinsdag kwamen sommigen te laat en 's namiddags herbegon het drinken. Niet zelden begon de werkweek zo pas op woensdag. De patroon verbood

weliswaar alcoholische dranken maar het drinken ging evengoed door. De houding van de bazen was niets minder dan schijnheilig want ze verkochten meestal zelf de drank. En lonen werden uitbetaald in een café dat eigendom was van de baas. Wat zo goed was als de kat bij de melk zetten. Zodoende rinkelde de kassa van de bazen meermaals. Het werk in de steenbakkerijen is door diverse volksschrijvers beschreven. Niet enkel over hoe het er hier bij de Vaart aan toeging want overal waar dergelijke nijverheid bestond konden gelijkaardige verhalen verteld worden. Een fragment uit „*Maria, mijn kind*“ van Emiel Van Hemeldonck schildert het zo:

„Hij is maar pas 14 jaar geworden en hangt al in de kreugel lijk een overladen lastdier. Hij kruipt uit de leemput over de smalle loopplank en als hij boven de rand van de kuil kijkt, draait alles voor zijn ogen. Hij moet een poos neerzitten, de slag van zijn bloed klopt wild in zijn hals en de kramp knaagt in zijn gespannen armen. Het is zwaar werk: beneden staan de zwoegende spitters. Het werk is zwaar, maar hij heeft het gekozen. Ze moeten niet zien hoe hij daar staat te hijgen en zijn handen stijf zijn als pijnlijke klauwen. 's Avonds ligt hij als gebroken in zijn bed. Hoe hij 's anderendaags recht is geraakt weet hij nog niet; eindeloze dag en de pijnlijke spieren... Het komt alle jaren terug en telkens is het een pijnlijke verrassing. Zolang de zomer in het land is zijn er geen handen genoeg: er wordt gewroet, de tijd is kort.“

De „kreugel“ waarvan sprake in de tekst staat voor „kruiwagen“. En „spitters“ zijn uiteraard de mensen die spitten.

Na de Eerste Wereldoorlog veranderen de zaken soms ingrijpend. Doordat er zoveel verwoest werd tijdens de oorlog, moest er weer opgebouwd worden en dus was er veel vraag naar baksteen. Tegelijk greep ook de techniek in: de excavator verving de menselijke kleisteker, de kleipikker. Het zware werk verdween dus in belangrijke mate. Maar dat had wel tot gevolg dat er daardoor tijdens de winter veel werkloosheid ontstond.

Er kwamen evengoed wel wat sociale verbeteringen. In 1919 werd het algemeen enkelvoudig stemrecht voor mannen ingevoerd. In 1927 werd de werkdag wettelijk tot acht uur beperkt en in 1930 werd de wet op de kinderbijslagen voor loontrekkenden gestemd. Tot 1930 evolueerde de toestand gunstig voor de arbeiders in de steenbakkerijen. En toen sloeg de economische crisis toe. Hetgeen tot na de Tweede Wereldoorlog voelbaar bleef. Tijdens de oorlog draaiden de fabrieken slechts op halve kracht maar na de bevrijding kwam alles weer op toeren. Vervolgens raakten de kleilagen hier uitgeput.

Het dorp, ik weet nog hoe het was

Sint-Lenaarts is een dorp in de Belgische provincie Antwerpen. Het is ook een deelgemeente van Brecht.

De plaats groeide rond een middeleeuwse kapel die gewijd was aan de heilige Leonardus. Vandaar komt dus ook de naam van het dorp. Het was aanvankelijk trouwens niets meer dan een gehucht van Brecht. In 1842 werd Sint-Lenaarts afgescheiden als parochie. Vervolgens werd het, in 1846, een zelfstandige gemeente. Daar kon men zich eventueel over verheugen maar bij de gemeentelijke fusies van 1977 kwam het toch weer bij Brecht.

Na de Tweede Wereldoorlog kwamen er naast de steenbakkerijen ook zes diamantslijperijen zich vestigen.

De kerk in Sint-Lenaarts is, ik kan het niet anders verwoorden, enorm! Het is dus niet verwonderlijk dat ze wegens haar afmetingen ook wel de „*Kathedraal van de Heide*“ genoemd wordt. Evenmin verwonderlijk is dat ze aan Sint-Leonardus is gewijd. Ze is gebouwd in baksteen en witte zandsteen. Een geslaagde combinatie die bekend staat als gotisch en behorend tot de Kempische school. Vroeger was deze kerk een druk bezocht bedevaartsoord. Je zou het hier niet verwachten maar dit heiligdom lag op de pelgrimsweg naar Santiago de Compostela in Spanje. Vanaf hier is het wel nog een eindje stappen om Sint Jacob te kunnen begroeten maar je moet toch ergens beginnen.

De kerk kan zich beroemen op meerdere kunstschaten. Van groot kunsthistorisch belang zijn bijvoorbeeld twee glasramen uit de Renaissance die „Sint-Leonardus“ en de

De kathedraal van de Heide

„Verrijzenis van Christus“ voorstellen. In een relikwieënschrijn wordt een vingerkootje van de Heilige Leonardus bewaard.

Op Pinkstermaandag gaat er reeds sinds 1495 een grote processie door het centrum van Sint-Lenaarts. Andere bronnen zeggen dat dat al sinds 1268 gebeurt. Hoe dan ook, honderden figuranten lopen mee in deze processie. Ze beelden daarbij het leven uit van Jezus van Nazareth, van Onze-Lieve-Vrouw en van de Heilige Leonardus.

Leonardus is de beschermheilige van de gevangenen en mentaal gehandicapten. Niet geheel onlogisch, dat laatste. Die mensen zijn immers ook gevangenen.

Op een andere wijze.

De pastorie heet neoclassicistisch te zijn maar de aanblik ervan kon me niet echt bekoren. De bouwgeschiedenis van de gelijkvloerse verdieping gaat terug tot de 18^e eeuw. Een eerste verdieping dateert uit 1872 en in de 20^e eeuw werd nog wat bijgebouwd.

Langs de putten

Toen de kleiputten uitgeput raakten werden ze verlaten en later werd het hele gebied waar ze lagen aangekocht door de chemiereus Bayer. Die hadden daar hele snode plannen mee. Door de kleilagen in de ondergrond heet de bodem hier ondoordringbaar te zijn en dus dacht Bayer dat het hier de uitgelezen plaats was om er allerlei smerige chemische

Ze waren talrijk, de voormalige kleiputten. Zeer talrijk.

troep te dumpen. Dat was echter zonder de lokale bevolking gerekend die dat helemaal niet zag zitten. Zeer terecht, trouwens. Na massale protesten strandden de plannen en Bayer verkocht de terreinen weer. Aan de vroegere steenfabrikanten! Vervolgens bleven die onregelmatige putten her en der verspreid liggen zonder dat er nog naar werd omgekeken.

Wanneer dat gebeurt, dan eist de natuur zeer snel het terrein weer op. Zo liggen er nu in Sint-Lenaarts twee natuurgebieden die al decennia lang naast elkaar beheerd worden. Er is de Kooldries die door Natuurpunt wordt in de gaten gehouden en Hoofsweer. Waar het Agent-

schap Natuur en Bos bepaalt wat er moet gebeuren. Nochtans maakten beide gebieden deel uit van dezelfde oude kleiputten. Dankzij de samenwerking van vier partijen (Natuurpunt, Agentschap voor Natuur en Bos, het Regionaal Landschap de Voorkempen en de gemeente Brecht), kan je als wandelaar terecht in het eengemaakte natuurgebied Kooldries-Hoofsweer. Langs streng rechte, brede dreven of over kronkelige wandelpadjes langs de putten die nu vol water staan.

Kooldries-Hoofsweer ligt vlak naast het kanaal Dessel-Schoten. Wat niet verwonderlijk is, gezien zijn ontstaansgeschiedenis. Door de onderliggende kleilaag heeft zich in Kooldries-Hoofsweer een eigen dynamisch systeem ontwikkeld van uitdrogen en weer nat worden. Daardoor heeft er zich vanzelfsprekend een unieke fauna en flora gevestigd.

Gedurende decennia waren de gebieden Kooldries en Hoofsweer afzonderlijke natuurgebieden, waarvan het grootste deel ontoegankelijk was voor wandelaars omwille van zijn beschermde status, de kwetsbaarheid en een gebrek aan uitgestippelde wandelpaden. Daar heeft men verandering in gebracht. Er zijn nu een aantal wandelpaden bepaald. Ze zijn enkel voor voetgangers toegankelijk. Mountainbikers zijn er niet welkom.

Naast de eigenlijke kleiputten is er ook eiken-berkenbos. Verder rietvelden, wilgenstruweel, een stukje heide en, zowaar, een oude hoogstamboomgaard. Door de sterke schommelingen van het waterpeil is een derde van het gebied niet toegankelijk. Tijdens droge zomers, echter, daalt het waterpeil voldoende opdat er waterpartijen, dammetjes en zacht glooiende oevers aan het licht kunnen komen. Hierop verschijnen dan zeldzame planten zoals de naaldwaterbies en de kleine en de ronde zonnedaauw. Dat laatste een beschermd

Een portretje van de kamsalamander. Ik heb dit beestje niet zelf ontmoet. Het is een foto van een informatiebord onderweg!

en zeer zeldzaam vleesetend plantje!

Waarvan ik overigens dacht dat het enkel nog voorkwam op de Hoge Venen.

Door zijn structuur is het gebied ook een waar paradijs voor libellen en amfibieën.

Het is overigens één van de plekken waar de zeldzame kamsalamander nog voorkomt. Dit beestje wordt ook wel de grote watersalamander genoemd omdat hij wel 17 cm lang kan worden. In de paartijd kan je de mannetjes herkennen aan een forse, scherp getande rugkam.

De kamsalamander schrikt er trouwens niet voor terug om andere salamandersoorten op te eten! Draag dan al eens zorg voor zo'n beest. Het echte gevaar komt echter uit een heel andere hoek.

Sinds enige tijd bedreigen tienduizenden

bruine dwergmeervallen de vissen en amfibieën in de vijvers. Deze Amerikaanse vissensoort heeft in onze streken immers geen natuurlijke vijanden en ze woekert dus onbedreigd en ongeremd verder. Pogingen om de dwergmeervallen te bestrijden zijn tot nu toe op niets uitgelopen.

Het gebied is voor heel wat vogels een belangrijk broedgebied. Op en naast het water broeden zwemvogels zoals de dodaars. In het eiken-berkenbos bouwen spechten, boomklevers, wielewalen en soms ook boomvalken hun appartementje. De vos is weer in onze contreien verschenen en dat is ook hier gebeurd. De laatste jaren graaft dat beest zijn burcht in het gebied.

Om het gebied te onderhouden grazen paarden, Gallowayrunderen en inheemse schapen op de heidepercelen. De makkelijk woekerende vogelkersstruiken worden verwijderd en de vijveroevers worden van houtachtig gewas ontdaan zodat libellen en pioniersplanten meer kansen hebben. Er is ook een nieuw verworven weideperceel en daarvoor moet nog een strategie worden uitgedokterd om het te beheren. Nu groeien daar slechts banale plantensoorten, maar de bedoeling is er een waardevol hooiland van te maken.

Kasteel

Een paar maal tijdens deze wandeling ging het uitgezette traject over privé domein. Zoals toen we over de terreinen van steenbakkerij Floren liepen. Waar niet bijzonder veel interessants te zien was. Behalve misschien een zeer hoge schoorsteen die nu buiten gebruik is. Misschien wordt hij nog gespaard als een soort monument. Het geheel zag er niet al te florissant uit.

Een ander privé terrein had wat meer te bieden. Er stond zelfs een schoorsteen waarrond een kasteel was gebouwd. Nu vind je dat misschien nogal raar geformuleerd maar het zit

Het kasteel Eester

dichter tegen de waarheid dan dat je allicht vermoedt. Kijk, wat nu *Kasteel de Eester* heet dat is ooit gebouwd op het terrein waar een hoeve stond. De hoeve werd verlaten en het verhaal wil dat er nadien een eikenboom zou gegroeid zijn door de schouw van de hoeve. Ik heb zo het donkerbruine vermoeden dat die „Eester“ daarmee wat te doen heeft. Het kasteel staat in een parkachtige omgeving aan de baan van Sint-Lenaarts naar Hoogstraten. Het terrein moet oorspronkelijk groter geweest zijn dan het nu nog is. Zo bijvoorbeeld moet er destijds ook een poortgebouw gestaan hebben. Wat er nu niet meer is, voor zover ik

weet. Het huis is een voorbeeld van Vlaamse neorenaissance. Het is omstreeks 1890 gebouwd. Het domein omvat enkele stukken bos, weiden en een kasteelvijver. De bouwheer

Tel de jaarringen!

was de baron de Neve de Merendré. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd de toren gebruikt als uitkijkpost. De Duitsers richtten het gebouw tijdens de Tweede Wereldoorlog in als noodhospitaal. We mochten wel in het park maar niet in het kasteel zelf. Daarom kan ik alleen maar anderen napraten wanneer ik zeg dat in de hal muurschilderingen moeten te zien zijn die in 1892 geborsteld werden.

Boven alle andere begroeiing is er één boom die overal bovenuit steekt. Dat is een mammoetboom, een Sequoia. Heel het park zou rond 1890 aangeplant zijn. Waar achter te komen is

door de jaarringen te tellen van de oude bomen die worden omgezaagd. De mammoetboom heeft ondertussen een statige statuur verkregen met een omtrek van 4,27 meter. Hetgeen gemeten werd op 1,50 meter hoogte. De boom werd geplant in 1900 en hij is bijgevolg precies 112 jaar oud.

Erfgoed

De oude, in onbruik geraakte schoorsteen van de steenbakkerij Floren. Waarmee ze nu de ringovens stoken is me niet bekend

Al geruime tijd wordt in Brecht en Sint-Lenaarts luidop gedroomd van een museum dat het industriële verleden van de gemeente zou levendig houden. Enkele jaren geleden kocht Brecht een verzameling voorwerpen en foto's over de baksteennijverheid in de regio en uiteindelijk wil men daar toch ergens mee terecht. Het grootste obstakel dat de komst van het museum in de weg staat, is de aankoop van gronden in een zone langs het kanaal. De huidige eigenaars zijn niet genegen die percelen te verkopen. Het zit er dus dik in dat de procedures daaromtrent nog heel wat tijd zullen vragen. In elk geval heeft men nu reeds een „pièce de résistance“ in de vorm van... een locomotief. Het is een dieselloco uit 1959. Die komt echter niet oorspronkelijk uit Brecht of Sint-Lenaarts maar hij deed ooit dienst in de steenbakkerij NOVA in Beerse. Wel is het zo dat gelijkaardige locomotieven ook gebruikt werden in de steenbakkerijen in Sint-Lenaarts. Helaas bleef van de authentieke locs geen enkel exemplaar bewaard. De machine wordt naar Duitsland verscheept voor restauratie. Misschien is dat ondertussen al gebeurd.

Hoe dan ook, zoals de meeste Belgen, zitten ze daar in Sint-Lenaarts met een baksteen in de maag. Maar zij hebben die wel zelf gebakken!

© 2012
Michel Christiaens